

A Critical Reading of Four Concepts in Explaining the Theory of Historical Traditions in the Qur'an of Martyr Sadr:

A Case Study of the Basic Concepts of Allah's Precedent, Change, Religion, and Nature

Saeed Bahmani*

Faranak Bahmani**

Abstract

Scientific systems are based on theories. Theories are significant scientific legacies and the result of human effort. Therefore, they require to be reviewed for further improvement. Concepts are among the most important elements of theories, as the explanation and formulation of a theory are based on some fundamental concepts. This study critically examines four conceptual elements: “*Sunna-tu-Allah*” (Allah's Precedent), “Change,” “Religion,” and “*Fitrah*” (nature) in Martyr Sadr's theory of historical traditions in the Qur'an, which are among the most important conceptual elements in his theory. The method of the paper is descriptive-analytical. The study is fundamental in terms of type and purpose. The data was collected and analyzed through document review. The Holy Qur'an and Martyr Sadr's book “*al-Madrasat al-Quraniyyah*” were used as the research community, and other sources related to the research objectives were used as explanatory and supplementary sources. The results of this study indicate that Martyr Sadr's conceptualization is not coherent and lacks a systematic framework, while the explanation of the concepts of “*Sunnatullah*” and

* Assistant Professor of Qur'an and Hadith Sciences, Academic Member of the Research Institute of Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran (Corresponding Author), s.bahmani@isca.ac.ir

** Assistant Professor of Islamic Philosophy and Theology, Faculty Member of Yasouj University, Yasouj, Iran, fbahmani@mail.yu.ac.ir

Date received: 09/06/2024, Date of acceptance: 05/10/2024

“Change” requires refinement and completion. The explanation of the concept of “Religion,” despite its importance and breadth, does not possess appropriate formulation and organization. This fact has also caused problems for those compiling his works. Additionally, the theorist has not addressed others’ views on the concept of “*Fitrah*,” which is also endorsed by some narrations.

Keywords: Martyr Sadr, Critical Reading, Historical Traditions of the Qur'an, Allah's Precedent, Change, Religion, Nature.

Extended Abstract

Theories are explained through a number of concepts. The importance of concepts in explaining theories is undeniable. Some even emphasize that talking about science without concepts is like saying engraving without tools, a railway without tracks, a mammal without bones, and finally, a love story without love. Any science without concepts would be a strange and imaginary creation. The concepts used to explain theories vary in their level of inclusiveness and abstraction. Some are fundamental, with higher levels of inclusiveness and abstraction, while others have lower levels of abstraction. However, concepts are the main components that shape theories. Qur'an-based theories are no exception to this rule. Among them is Martyr Sadr's theory of historical traditions, which is one of the most famous Qur'an-based theories in recent centuries. This theory has been reviewed and sometimes criticized from various perspectives; however, the concepts of the theory have never been reviewed and critiqued. Since the concepts of the theory are derived from the Qur'an, their semantics in the Quran are of extraordinary importance because correct and complete semantics of the concepts ensure the sufficient reference of the theory to the Qur'an, while incorrect or incomplete semantics of the concepts results in insufficient reference to the Qur'an and defects in the theory. Martyr Sadr employs more than 40 concepts to explain the theory of historical traditions in the Qur'an. One aspect of validating the theory, especially its reference to the Holy Qur'an, is to assess the accuracy of the semantics and conceptualizations mentioned, based on the data from the Qur'an itself. This study, due to the limitations of a scientific paper, only critically reads four fundamental and important concepts in the mentioned theory. In reviewing the concepts, although there are multiple aspects of the review, only the main considerations are addressed for brevity. In some cases, to facilitate understanding of the structure and comparison of the volume of content that the theorist dedicates to the concepts, Martyr Sadr's data is shown quantitatively and graphically based on the volume of pages. The method of the

3 Abstract

study in this critical reading is descriptive and analytical. The research has multiple aspects; however, it is primarily fundamental. Although it has a methodological and practical approach, it examines the method of semantics and its dimensions and emphasizes the precise semantics of concepts in theorizing. The structural pattern of the discussion is as follows: first, we address the Qur'anic nature and documentation of the concept in the Qur'an; then, we provide a report on its processing in the theory of historical traditions. After that, Martyr Sadr's statements about the concept are analyzed and reviewed. Although some undeniable advantages of the theorist's explanations are stated, the emphasis is on the shortcomings of the explanations of the concepts. Explaining the shortcomings can pave the way for new and advanced versions of the theory, in which the explanation of the fundamental concepts of the theory is accompanied by greater accuracy and correctness, and its reference to the Qur'an is more sufficient. Each of the four selected concepts for critical review is important and decisive. "*Sunnatullah*" is considered the genus of various traditions. Discussing historical traditions requires accepting the existence of divine traditions in the Qur'an. Therefore, explaining it is like explaining one of the foundations of historical traditions. After the concept of "*Sunnatullah*," the concept of "Change" plays a central role in the theory of historical traditions, so much so that it can be called the theory of change. The concept of "Religion" is the beginning of explaining the network of historical traditions. The importance of the concept of religion is that the network of explaining divine formative and legislative traditions forms the main part of religion. The concept of "*Fitrah*" is the fourth concept reviewed in this paper. *Fitrah* is another expression of the harmonious creation of humans with religion. The importance of the concept of *Fitrah* is that this harmony makes the establishment of religion by humans inherently possible and legislatively obligatory. After reviewing each of the four concepts, the paper concludes that the theorist never provides a certain definition of "*Sunnatullah*" and does not clearly present its types, including historical traditions. The theorist's conception of the concept of change in its Qur'anic documentation is subject to critique. Since he does not adhere to the original use of words in the Qur'an, he derives a more specific meaning from what has a broader meaning. His statements about the tradition of religion contain valuable and important insights, and lack the necessary coherence. The breadth and lack of coherence in this part of the theorist's statements are shown through diagrams and comparisons of quantities and titles. If the editors of Martyr Sadr's works accept the critical views of this study, they can incorporate more meaningful titles and structures in new editions of the book "*Al-Madrasah Al-Qur'aniyyah*" so that the titles

they choose for the content should be coordinated and consistent with what the theorist intended to explain.

Bibliography

The Holy Qur'an.

- Akbari, Reza, Mohammad Hassan Shirzad, and Mohammad Hossein Shirzad (2014), "Revisiting Martyr Sadr's Theory in Thematic Interpretation of the *Holy Quran* with Emphasis on Gadamer's Hermeneutical Thought", *Quran and Hadith Studies*, vol. 7, no. 2, 37-61, [in Persian].
- Bahmani, Saeed (2020), "Critical Reading of Interrogation (*Istintaq*) and Its Application in Martyr Sadr's Theory on Historical Traditions in the *Quran*", *Quranic Studies*, vol. 25, no. 2, 29-48, [in Persian].
- Bahrani, Mohammad (Sheikh Hurr Amili) (1989), *Tafsil Wasa'il al-Shi'a ila Tahsil Masa'il al-Shari'a*, Qom: Al al-Bayt Institute, [in Arabic].
- Bahrani, Seyyed Hashim bin Suleiman (1995), *Al-Burhan fi Tafsir al-Quran*, Qom: Bi'tha Institute, [in Arabic].
- Barqi, Ahmad bin Mohammad (1952), *Al-Mahasin*, Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, [in Arabic].
- Blumer, Herbert (1969), "Symbolic Interactionism: Perspective and Method", New Jersey: Prentice-Hall.
- Chinoy, Ely (1967), "Sociological Perspective: Basic Concepts and their Application", New York: Random House, Eighteenth Printing.
- Fadlallah, Mohammad Hossein (1998), *Min Wahy al-Quran*, Beirut: Dar al-Malak, [in Arabic].
- Javadi Amoli, Abdullah (2009 a), *Adab Fanay-e Muqarraban*, Researcher: Mohammad Safayi, Qom: Esra, [in Persian].
- Javadi Amoli, Abdullah (2009 b), *Tasnim: The Exegesis of the Holy Quran (Sequential Interpretation)*, Researcher: Karim Abedini, Qom: Asra Publishing Center, [in Persian].
- Javadi Amoli, Abdullah (2009 c), *Revelation and Prophethood in the Quran*, Researcher: Morteza Wa'ez-Jo, Qom: Esra, [in Persian].
- Kadkhodaei, Mohammad Reza (2017), "Methodological Implications of Systematization with Emphasis on Martyr Sadr's Thought," *Fiqh Ahl al-Bayt*, vol. 92, 169-196, [in Persian].
- Kulayni, Ya'qub (1986), *Usul al-Kafi*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, [in Arabic].
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2012), *Society and History from the Perspective of the Quran*, Tehran: Islamic Development Organization, [in Persian].
- Mostafavi, Hassan (1981), *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim*, Tehran: Translation and Publishing Agency, [in Arabic].
- Motahari, Morteza (1982), *Fitrah (Nature)*, Tehran: The Building of the Higher School of Islamic Students Association, [in Persian].
- Qasempour, Mohsen and Maryam Nazarbeigi (2013), "Methodological Approach of Martyr Sadr in the Subject of Quranic Theory", *Quran Interpretation and Language Research Journal*, vol. 2, no. 1, 27-44, [in Persian].

5 Abstract

- Qorbankhani, Omid (2022), "Exploring the Conceptual Components of 'Interrogation (*Istintaq*) of the Quran' in Martyr Sadr's Interpretive Method", *Quranic Studies*, vol. 27, no. 1, 23-42, [in Persian].
- Raghib Isfahani, Hossein bin Mohammad (1991), *Mufradat Alfadh al-Quran*, Beirut: Dar al-Shamiya, [in Arabic].
- Sadr, Musa (2014), *The Spirit of Legislation in Islam: The Reality of Legislation in Islam*, Musa Aswar and Ahmad Nazem (trans.), Tehran: Imam Musa Sadr Cultural-Research Institute, [in Persian].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2001 a), *Al-Islam Yaqud al-Hayat; Martyr Sadr's Encyclopedia*, vol. 5, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2001 b), *Al-Madrasah al-Qur'aniyyah: A Thematic Exegesis of the Holy Quran; Martyr Sadr's Encyclopedia*, vol. 19, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2001 c), *Al-Tashayyu' wa al-Islam; Martyr Sadr's Encyclopedia*, vol. 18, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2001 d), *Bahth Hawl al-Mahdi; Martyr Sadr's Encyclopedia*, vol. 18, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2002), *Wamadhat*, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir (2003), *Iqtisaduna; Martyr Sadr's Encyclopedia*, vol. 3, Qom: Martyr Sadr Specialized Research Center, [in Arabic].
- Suyuti, Jalal al-Din (1984), *Al-Durr al-Manthur*, Qom: Ayatollah Najafi Library, [in Arabic].
- Tabarsi, Fazl bin Hassan (1993), *Majma' al-Bayan*, Corrected by Fazlollah Yazdi Tabatabaei and Hashem Rasuli, Tehran: Nasir Khosrow, [in Arabic].
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1996), *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Qom: The Society of Seminary Teachers, [in Arabic].
- Tarihi, Fakhr al-Din bin Mohammad (1996), *Majma' al-Bahrain*, Researcher: Ahmad Hosseini Ashkuri, Tehran: Mortazavi, [in Arabic].
- Tavakoli, Nasrin and Mohammad Ali Esmacili (2020), "Interpretation of Secondary Philosophical Intentions in the Thought of Sadr al-Muta'allihin and Martyr Sadr", *Philosophical Knowledge*, vol. 18, no. 2, 9-26, [in Persian].

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی شهید صدر:

مطالعه موردی مفاهیم اساسی سنت‌الله، تغییر، دین، و فطرت

سعید بهمنی*

فرانک بهمنی**

چکیده

نظام‌های علمی برپایه نظریه‌ها شکل می‌گیرند. مفاهیم در زمره مهم‌ترین عناصر نظریه‌هایند؛ زیرا تبیین و صورت‌بندی نظریه بر شماری از مفاهیم اساسی استوار است. نظریه‌ها میراث‌های علمی بزرگ و حاصل کوشش انسانی‌اند. از این رو، نیازمند بررسی و نقد هستند تا اصلاح و ترمیم شوند. پژوهش حاضر به خوانش انتقادی چهار عنصر مفهومی «سنت‌الله»، «تغییر»، «دین»، و «فطرت» در نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن شهید صدر می‌پردازد که در زمره مهم‌ترین عناصر مفهومی در نظریه اویند. روش مقاله توصیفی-تحلیلی است. پژوهش از نظر نوع و هدف بنیادی است. داده‌های تحقیق از طریق بررسی اسنادی جمع‌آوری و تحلیل شده‌اند. قرآن کریم و کتاب مدرسه‌القرآنی شهید صدر به عنوان جامعه تحقیق و سایر منابع ناظر به اهداف پژوهش، به عنوان منابع تبیینی و تکمیلی پژوهش استفاده شده‌اند. نتیجه تحقیق حاکی از آن است که مفهوم‌شناسی شهید صدر منسجم نیست و مفاهیم تبیینی بسنده نیافته‌اند. تبیین مفهوم «سنت‌الله» و مفهوم «تغییر» نیازمند ترمیم و تکمیل است و تبیین مفهوم «دین» نیز، با همه اهمیت و گستردگی، صورت‌بندی، تنظیم، و تنسیقی شایسته ندارد. این امر تدوین‌گران مطالب او را نیز دچار مشکل کرده است، چنان‌که نظریه‌پرداز دیدگاه‌های دیگران درباره مفهوم «فطرت» را که مورد تأیید برخی از روایات نیز است، مطرح نکرده است و علت کنارگذاشتن آن‌ها را بیان نمی‌کند.

* استادیار علوم قرآن و حدیث، عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول)،
s.bahmani@isca.ac.ir

** استادیار فلسفه و کلام اسلامی، عضو هیئت علمی دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران، fbahmani@mail.yu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴

کلیدواژه‌ها: شهید صدر، خوانش انتقادی، سنت‌های تاریخی قرآن، سنت‌الله، تغییر، دین، فطرت.

۱. مقدمه

شهید صدر اولین دانشمند اسلامی در سطح مرجعیت است که به تبیین روشی برای نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان پرداخت. سپس، کوشید نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را براساس روش یادشده صورت‌بندی کند. او روش و نظریه یادشده را در واپسین ایام عمر خود، پیش از شهادت، به‌طور شفاهی در چهارده درس (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۹-۲۰۴) تبیین کرد. وی نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را درمقابل نظریه ماتریالیسم تاریخی مطرح کرد که در زمان او به گفتمانی غالب در میان نخبگان فکری جهان تبدیل شده بود، چنان‌که شماری چشم‌گیر از نخبگان فکری و سیاسی در جهان اسلام نیز از آن متأثر شده بودند. انتشار نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن در اواخر دهه ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۰ ش و اوایل دهه ۱۳۶۰ با استقبال گسترده محافل علمی و نواندیش حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های ایران و کشورهای دیگر همراه شد؛ به‌گونه‌ای که تاکنون صدها مقاله و کتاب در داخل و خارج کشور درباره آن منتشر شده است. بیش‌تر نوشته‌ها به تبیین و تشریح این نظریه پرداخته‌اند و خوانش انتقادی آن بسیار اندک است، درحالی‌که بیش از هرچیز نقد میراث علمی بزرگان و نظریه‌های آنان می‌تواند به رفع کاستی‌ها، تکامل، و تمامیت آن منجر شود.

مفاهیم از مهم‌ترین عناصر علوم و نظریه‌های علمی‌اند. «سخن‌گفتن از علم بدون مفاهیم مثل این است که بگوییم حکاکی بدون ابزار، جاده راه‌آهنی بدون ریل، پستان‌داری بدون استخوان، و بالأخره داستانی عاشقانه، اما بدون عشق. هر علمی بدون مفهوم یک مخلوق خیالی و عجیب خواهد بود» (Blumer 1969: 153). برخی نیز تأکید می‌کنند: «اولین گام در برتری جامعه‌شناسی، مثل هر رشته علمی دیگر، برتری مفاهیم بنیادین آن است. مفاهیم ابزارهای روشن‌گرانه‌ای را به‌وجود می‌آورد که جامعه‌شناسی با آن‌ها کار می‌کند» (Chinohy 1967: 1). مفهوم‌شناسی یکی از اصول نظریه‌پردازی است و بسیار اهمیت دارد. مفاهیم به‌کاررفته در صورت‌بندی نظریه‌ها پاره‌ای اصطلاحات خاص‌اند که برخی از آن‌ها را نظریه‌پرداز ابداع می‌کند. درستی نظریه‌ای که اصطلاحات آن برگرفته از قرآن و آموزه‌های الهی است اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد؛ از منظر شهید صدر اصطلاحات قرآنی ویژگی و علائمی خاص‌اند که فرهنگ اسلامی را از فرهنگ‌های دیگر جدا می‌کنند (صدر ۱۴۲۱ ب: ۲۱۰). این سخن نشان می‌دهد او تا چه‌اندازه به مفاهیم و اصطلاحات قرآن کریم اهمیت می‌دهد. باوجوداین،

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۹

مفهوم‌شناسی و تبیین عناصر مفهومی در نظریه سنت‌های تاریخی وی نیازمند بازخوانی و نقد است. پژوهش حاضر، با هدف پیش‌برد نظریه شهید صدر در سنت‌های تاریخی، به خوانش انتقادی چهار مفهوم اساسی سنت‌الله، تغییر، دین، و فطرت پرداخته و میزان درستی آن را سنجیده است.

شایان ذکر است که بحث تفسیر موضوعی شهید صدر و نظریه سنت‌های تاریخی در کتاب *المدرسة القرآنية* در واپسین درس‌های او طی چهارده درس به‌طور شفاهی ارائه شده است. به تبع، اگر به‌وسیله خود وی تدوین و بازنگری می‌شد، از غنا و استحکام به‌مراتب بیش‌تری برخوردار بود.

۲. پیشینه

مقالات بسیاری در زمینه مفهوم‌شناسی و تفسیر نگاشته شده است، لکن مقالات اندکی به خوانش انتقادی دیدگاه‌های شهید صدر پرداخته‌اند. پیشینه حاضر متشکل از مقالاتی است که حداقل به یکی از متغیرهای پژوهش پیش‌رو پرداخته است:

۱. «استلزامات روشی نظام‌سازی با تکیه بر اندیشه شهید صدر (ره)» (کدخدایی ۱۳۹۶)؛
۲. «ره‌یافت روش‌شناسانه شهید صدر در موضوع نظریه قرآنی» (قاسم‌پور و نظریگی ۱۳۹۲)؛
۳. «واکاوی مؤلفه‌های مفهومی "استنطاق قرآن" در روش تفسیری شهید صدر» (قربانخانی ۱۴۰۱)؛
۴. «بازخوانی نظریه شهید صدر در تفسیر موضوعی قرآن کریم با تکیه بر اندیشه هرمنوتیکی گادامر» (اکبری و دیگران ۱۳۹۳)؛
۵. «تفسیر معقولات ثانی فلسفی در اندیشه صدرالمؤمنین و شهید صدر» (توکلی و اسماعیلی ۱۳۹۹)؛
۶. «خوانش انتقادی استنطاق و کاربرست آن در نظریه شهید صدر پیرامون سنت‌های تاریخ در قرآن شهید صدر» (بهمنی ۱۳۹۹).

برخی از این مقالات به روش‌شناسی شهید صدر پرداخته‌اند و برخی مفهوم‌شناسی کرده‌اند. برخی نیز دیدگاه شهید صدر را با دیدگاه صدرالمؤمنین مقایسه کرده‌اند، لکن فقط یک مقاله به خوانش انتقادی دیدگاه شهید صدر پرداخته است و هیچ‌یک از مقالات به خوانش انتقادی

مفاهیم اساسی نظریه سنت‌های تاریخی شهید صدر نپرداخته‌اند و این جنبه از نظریه مغفول مانده است.

۳. طرح کلی نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن

شهید صدر نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را در مقابله با نظریه ماتریالیسم تاریخی تبیین کرد. این نظریه در نیمه اول قرن چهاردهم شماری چشم‌گیر از روشن‌فکران جهان اسلام را تحت‌تأثیر قرار داد. نظریه یادشده، افزون‌بر اثرگذاری بر ابعاد هستی‌شناختی و آنتولوژیک، آن‌ها را به گرایش به‌سوی محصول دستوری نظریه، یعنی اتخاذ رویکردهای مارکسیستی و سوسیالیستی در حل مشکلات اجتماعی، سوق می‌داد. هستی‌شناسی مارکسیسم مبدأ آفرینش هستی را نفی می‌کرد، به جبر تاریخی قائل بود، تضاد درونی را عامل حرکت تاریخ می‌دانست، و جامعه بی‌طبقه را برای حرکت هدف‌گذاری می‌کرد. در این مکتب راه تغییر و رسیدن به چنین جامعه‌ای پیروی از دکترین‌های سوسیالیستی و مارکسیستی در جامعه و اقتصاد است.

اسلام این هستی‌شناسی و راه‌حل‌های برآمده از آن را برنمی‌تافت. ازاین‌رو، اکثر قریب‌به‌اتفاق نخبگان فکری در آن بازه زمانی به فکر ابطال علمی نظریه یادشده برآمدند. ابطال ماتریالیسم تاریخی وجه سلبی مواجهه با آن بود. شهید صدر تنها کسی است که افزون‌بر ابطال نظریه یادشده به وجه ایجابی مواجهه با آن نیز پرداخت. آثاری مانند *فلسفتنا، اقتصادنا، و نظریه سنت‌های تاریخی* شاهد این رویکرد ایجابی‌اند.

صورت‌بندی نظریه سنت‌های تاریخی توسط شهید صدر جهان معنایی جدید و قرآن‌بنیانی را تبیین کرد. این نظریه از سوی محافل علمی و روشن‌فکران اسلامی مورد استقبال قرار گرفت؛ زیرا می‌توانست، افزون‌بر نفی نظریه رقیب، جای‌گزینی قرآن‌بنیان برای آن تبیین کند.

نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن، برخلاف ماتریالیسم تاریخی و مکتب سوسیالیستی مارکسیسم، **سنت‌های الهی** را حاکم بر تاریخ می‌داند. ایجاد تغییر و رسیدن به اهداف مطلوب را منحصرأ در **گرو** تحقق دین الهی می‌داند که هماهنگ با **فطرت** و آفرینش انسان است.

۴. منطق‌گزینش مفاهیم چهارگانه

هر نظریه از شماری مفاهیم اساسی تشکیل می‌شود، چنان‌که شهید صدر نیز، در تفسیر موضوعی و نظریه‌پردازی خود، بر معنایابی دقیق مفاهیم و اهمیت آن‌ها در قرآن تأکید می‌کند

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۱۱

(صدر ۱۳۲۱ ب: ۱۱۳، ۱۱۵، ۲۰۹-۲۱۰، ۲۶۲، ۲۹۵-۲۹۷). اگر با تبیین شهید صدر در نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن همراه شویم، مفاهیم مهمی که مؤلفه‌ها و سازه‌های نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را تشکیل می‌دهند، به ترتیب به کارگیری در نظریه به این قرارند: سنت‌الله، قانون، نوامیس، تاریخ، احداث تاریخ، الساحة التاريخية، سنن التاريخ، نوامیس التاريخ، السنة التاريخية، السنة التكوينية، السنة التشريعية، السنة الثابتة، التغيير، الدين، الفطرة، الصیغة الرباعية للعلاقة الاجتماعية للانسان، الصیغة الثلاثية للعلاقة الاجتماعية للانسان، الاستخلاف، الاستثمان، عملية التاريخ، حركة التاريخ، التغيير، التغيير الاجتماعي، المحتوى الداخلي، المحتوى الاجتماعي، البناء الداخلي، البناء الاجتماعي، المثل الاعلا، المثل العليا المنخفضة، المثل العليا المشتقة من طموح محدود، المثل الاعلى الحقيقي، الطابع الديني، التعميم الافقي، التعميم الزمني، المسيرة التاريخية، علاقات الاجتماعية، علاقة الانسان مع الطبيعة، علاقة الانسان مع اخيه الانسان، المادية التاريخية، المثل الفرعوني، مجتمع الفرعوني، الادوار التاريخية، حب الله، حب الدنيا. در میان این ۴۵ مفهوم سپهر معنایی مفاهیم چهارگانه سنت‌الله، تغییر، دین و فطرت به گونه‌ای است که معنایابی دقیق این مفاهیم و احراز صحت انتساب معانی یادشده به قرآن همه نظریه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. علل برخورداری مفاهیم یادشده از چنین سپهر معنایی به این قرار است:

۱. ماده و هیئت مفاهیم چهارگانه در قرآن آمده است. شماری از مفاهیم، از جمله مفهوم «سنت‌های تاریخی»، در عنوان نظریه بر ساخت نظریه پرداز است؛ زیرا هیچ‌گاه ماده «ورخ» و هیئت مصدر ثلاثی مزید «تاریخ» در قرآن نیامده است. بنابراین، سنجش انتساب معنای مفاهیمی که ماده و هیئت آن در قرآن آمده، به منزله سنجش بسندگی انتساب یکی از مهم‌ترین عناصر نظریه به قرآن است؛

۲. سطح انتزاعی مفاهیم چهارگانه نسبت به ۴۵ مفهوم دیگر بالاتر و شامل‌تر است؛ به گونه‌ای که همه مفاهیم دیگر مترادف یا زیرشمول این مفاهیم‌اند. بر این اساس، مفاهیم چهارگانه بنیادی‌ترین مفاهیم نظریه‌اند. همه مفاهیم دیگر، نسبت به مفاهیم چهارگانه منتخب، دارای قلمرو معنایی محدودند و تنها بخشی از ابعاد یا مؤلفه‌های آن‌ها را بیان می‌کنند. برای نمونه «قانون» و «نوامیس» تعبیری دیگر از سنت و سنن الهی هستند. چنان‌که «الصیغة الرباعية للعلاقة الاجتماعية للانسان» ابعاد دین، فطرت، و عرصه‌های تغییر در انسان را نشان می‌دهد؛

۳. «سنت‌الله» نسبت به مفاهیم دیگر، از جمله مفاهیم تغییر، دین، و فطرت، بنیادی‌تر است. مفاهیم ۴۵ گانه دیگر هریک مصداقی از سنت الهی‌اند؛

۴. «تغییر» بنیادی‌ترین مفهوم پس از سنت‌الله است. تغییر افزون‌براین که سستی الهی و جاری در همه هستی‌های اختیاری انسانی است، خود محکوم سنت‌های الهی است. به بیان دیگر، هر تغییری تحت حاکمیت سنت‌های الهی تحویل‌ناپذیر و تبدیل‌ناپذیر (اسراء: ۷۷) الهی است.

۵. «دین» در دیدگاه نظریه‌پرداز دارای دو جنبه تکوینی و تشریعی است. جنبه تکوینی دین سستی الهی است. هیچ انسانی خالی از این جنبه تکوینی نیست. جنبه تشریعی دین آموزه‌هایی هماهنگ با سنت‌های حاکم بر هستی است که کنش‌های اختیاری انسانی را در همه حیطه‌های کنشی - شناختی، عاطفی، و رفتاری - شکل می‌دهند؛

۶. «فطرت» نیز سستی الهی است و در دیدگاه نظریه‌پرداز همان جنبه تکوینی دین در وجود انسان است. نظریه‌پرداز آفرینش همه انسان‌ها را هم‌راه با این جنبه تکوینی می‌داند.

شایان ذکر است مفهوم «سنت‌های تاریخی» را، باوجود شمول، اهمیت، و به کارگیری آن در عنوان نظریه، در زمره مفاهیم نقدپذیر نیاورده‌ایم؛ زیرا ما بر مفاهیمی متمرکز شده‌ایم که ماده و هیئت آن در قرآن آمده است، درحالی که مفهوم یادشده بر ساخت نظریه‌پرداز است. هرچند در ضمن بررسی و نقد مفهوم «سنت‌الله» جهاتی از آن را بررسی کرده‌ایم. این مفهوم به لحاظ فنون اصطلاح‌شناختی و قواعد ساخت اصطلاحات نقدپذیر است که در جایی دیگر به آن پرداخته‌ایم.

۵. بررسی و نقد مفاهیم

۱.۵ سنت‌الله

تعابیری که شهید صدر برای سنت‌های الهی به کار می‌برد به این قرار است: «نوامیس»، «قوانین»، «ضوابط» (صدر ۱۳۲۱ ب: ۴۸) و «القرار» (همان: ۷۱). او هم‌چنین ترکیب‌های وصفی «السنة التاريخية»، «السنة التاريخية الربانية» (همان) را برای برخی سنت‌های اجتماعی و «القرار الربانی» را برای سنت‌الله به طور عام به کار می‌برد. به تبع، او قرار را به معنی حاصل‌مصدری، یعنی «مقرر شده»، در نظر می‌گیرد. وی با الهام از نفی «تبدیل» و «تحویل» سنت الهی در قرآن کریم (اسراء: ۷۷) آن‌ها را به مفاهیمی مانند «استمرار» به معنای دائمی بودن، «اطراد» به معنای عمومیت، و «موضوعية» به معنای واقعی و «علمی» (صدر ۱۳۲۱ ب: ۷۰) توصیف کرده است.

نظریه‌پرداز به چهار صورت به پیشینه مفهوم سنت‌الله در معرفت بشری اشاره می‌کند. وقتی به نقد دیدگاه یونانیان قدیم و به طور خاص اتمیست‌ها درباره تصادفی بودن شکل‌گیری هستی و

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۱۳

اشیای آن می‌پردازد (همان: ۶۳) و زمانی که قرآن را در مقایسه با کتاب‌های آسمانی پیش‌تاز بیان سنت‌های الهی می‌داند؛ هم‌چنین، آن‌جا که به نقد غیبی و غیرقابل‌دست‌رس سنت‌های الهی در دیدگاه آگوستین قدیس و لاهوتیان مسیحی می‌پردازد (همان: ۷۲-۷۶)؛ نیز زمانی که ابن‌خلدون را نخستین دانشمند اسلامی می‌داند که پس از چهار قرن از نزول قرآن (قرن هشتم) به سنت‌های الهی توجه کرده است (همان: ۶۷). دانشمندان غربی تنها پس از رنسانس (قرن شانزدهم میلادی) به قانون‌مندی هستی و روی‌دادهای اجتماعی توجه کردند و کوشیدند قوانین اساسی تاریخ را بیابند؛ چیزی که مسلمانان آن را ضایع کردند و نتوانستند به اعماق آن راه یابند (همان: ۶۷-۶۸).

۱.۱.۵ تحلیل و نقد

ماده و هیئت «سنت‌الله» در قرآن آمده است. این مفهوم مرکب در مجموع شش بار در قرآن آمده است؛ دو بار در سوره احزاب (۳۸، ۶۲) و یک بار در هریک از سوره‌های اسراء (۷۷)، فاطر (۴۳)، غافر (۸۵)، و فتح (۲۳). سنت‌الله به لحاظ سطح انتزاع و شمول به منزله جنس منطقی سنت‌های تاریخی است که نظریه‌پرداز در صدد تبیین آن است. بنابراین، تا تصویری روشن از آن نداشته باشیم، نمی‌توانیم به درکی کامل از سنت‌های تاریخی برسیم. با وجود این، شهید صدر هیچ‌گاه به تبیین معنای لغوی یا اصطلاحی سنت‌الله نمی‌پردازد. او به بیان مترادفاتی استطرادی بسنده کرده است و تعریف مدرسه‌ای و منسجمی را از آن ارائه نمی‌کند، اما برخی دانشمندان دیگر پیش از ورود به بحث سنت‌های الهی ابتدا تعریفی منسجم از سنت الهی را ارائه می‌کنند (مصباح یزدی ۱۳۹۱: ۴۰۹-۴۱۰). هرچند تعریف او از سنت‌های الهی تاریخی که آن را «ضوابط»، «قوانین»، و «نوامیس» حاکم بر فرایند تاریخ می‌داند تا اندازه‌ای مشخص است (صدر ۱۳۲۱ ب: ۴۷).

«سنت‌الله» اضافه لایمیه - اختصاصی - «سنة» به «الله» است. «سنت» حاصل مصدر از «سن» که «جریان یافتن و پی‌درپی بودن شیء با سهولت» است (مصطفوی ۱۳۶۰: ۲۳۶). این مفهوم اصطلاحاً در دو معنی به کار رفته است: قوانین تکوینی الهی و قوانین تشریعی الهی، چنان‌که علامه این مفهوم را در هر دو معنی یادشده به کار برده است (برای نمونه، بنگرید به طباطبایی ۱۴۱۷: ج ۲، ۳۰۹؛ همان: ج ۹، ۷۱).

تمرکز شهید صدر در نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن بر سنت‌های تکوینی است؛ زیرا هیچ‌یک از بیانات وی به آیه ۳۸ سوره احزاب، که حکمی تشریعی را بیان می‌کند، مستند

نمی‌شود. اجتناب استناددهی به آیه یادشده می‌تواند تأییدی بر این باشد که در دیدگاه او «سنت‌الله» در آیه یادشده در معنای تشریعی به کار رفته است.^۱

«سنت‌الله» در چهار سوره اسرا، فاطر، غافر، و فتح در معنی تکوینی و یکی از سنت‌های جاری هستی در انسان را نشان می‌دهد، اما طبرسی سنت در آیه‌های ۳۸ و ۶۲ سوره احزاب را تشریعی می‌داند (طبرسی ۱۳۷۲: ج ۸، ۵۶۶، ۵۸۱)، چنان‌که سیوطی روایاتی نقل کرده است که در آن «سنت‌الله» در معنای تشریعی تفسیر می‌شود (سیوطی ۱۴۰۴: ج ۵، ۲۰۳، ۲۲۳). علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۶۲ احزاب به معنای تکوینی سنت صراحت دارد، ولی بیان وی در قسمت آغازین آیه ۳۸ احزاب در هیچ‌یک از معانی تکوینی یا تشریعی صراحت ندارد؛ هرچند آخرین بیان وی در تفسیر آیه بر تشریعی بودن سنت دلالت دارد. علامه در تفسیر آخرین قسمت آیه «وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَّقْدُورًا» می‌گوید: «یعنی از جانب خدا برای هرکس آن‌چه ملائم و مناسب اوست، مقرر می‌شود. پیامبران از آن‌چه خدا بر غیر آن‌ها مقرر و مباح کرده منع نکردند؛ تا پیامبر اسلام از مقرر شده و مباح شده منع کند» (طباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۶، ۳۲۴). اگر علامه تنها تعبیر «مقرر شده» را به کار می‌برد، ظهور در امر تکوینی داشت، ولی تعبیر «مباح شده» آن را در امر تشریعی متعین می‌سازد. آیت‌الله جوادی آملی «سنت‌الله» را در دو آیه ۳۸ و ۶۲ احزاب در معنای تکوینی تفسیر می‌کند (جوادی آملی ۱۳۸۸: ج ۱۵، ۵۸۸؛ جوادی آملی ۱۳۸۸: الف: ج ۶، ۱۹۷)، لکن در برخی آثار دیگر خود، آیه ۳۸ سوره احزاب را در معنای شرعی تفسیر کرده است (جوادی آملی ۱۳۸۸: ج ۲۷۷-۲۷۸).

نسبت میان سنت‌الله و سنت تاریخی عام و خاص من وجه است؛ «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» از سنتی طبیعی خبر می‌دهد که تاریخی نیست. او «کلمات‌الله» را نیز «سنت‌الله» می‌داند (همان: ۶۱-۶۲، ۷۰-۷۱، ۱۰۱-۱۰۲)، لکن هیچ‌گاه کلمه را به تاریخ اضافه نکرده است و تعبیر الکلمات التاريخية یا کلمة تاریخیه را به کار نمی‌برد.

برخی تعبیر نظریه‌پرداز در پیشینه‌شناسی توجه به مطلق سنت و سنت‌های الهی نیز نقدپذیر است. این ادعا که یونانیان قدیم شکل‌گیری هستی را تصادفی می‌دانسته‌اند و قانون‌مندی آن را نمی‌پذیرفتند پذیرفتنی نیست. چنان‌که برخی از فیلسوفان علم، از جمله شهید مطهری، به این امر اشاره کرده‌اند (آوی ۱۳۵۸: ۷۸؛ بنگرید به مطهری ۱۳۷۵: ۸۲۲).

ادعای پیش‌تازی قرآن در بیان سنت‌های الهی نیز ناتمام است؛ زیرا تورات مشحون از بیان رابطه علی میان اشیا، به‌ویژه کنش‌های انسانی، است (بنگرید به گِلن و مرتن ۱۳۷۹: سفر لویان، فصل هجدهم، آیه ۴-۵). در انجیل نیز این سنت‌ها به چشم می‌خورد، هرچند در مقایسه با

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۱۵

تورات و قرآن کریم بسیار اندک‌اند (بنگرید به /انجیل، مکاشفه، ۱. نامه‌های به کلیساهای آسیا، تواتیرا، ۲۶). حتی قرآن کریم نیز بر وجود سنت‌های الهی در کتب آسمانی پیشین تصریح کرده است (انبیاء: ۱۰۵).

۲.۵ تغییر

مفهوم «تغییر» در نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن نیز مفهومی کلیدی و پربسامد است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۴۸-۵۳، ۹۲، ۹۵، ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۱۶-۱۱۸، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۵۰، ۲۲۴، ۲۴۱، ۲۵۶، ۲۷۹-۲۸۱، ۳۱۱، ۳۲۷). مستند او آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱) است (همان: ۹۵، ۱۱۷). برخی تغییرها از تغییر اجتماعی در مقطعی خاص فراتر رفته‌اند و امتدادی تاریخی می‌یابند. معمولاً شهید صدر از اصطلاح تغییر تغییر اجتماعی تاریخی را مراد می‌کند؛ زیرا تغییر تاریخی در دیدگاه او عملی اجتماعی و دارای موجی فراتر از تأثیر فردی است و در صورتی تاریخی خواهد بود که عمل اجتماعی یک امت به‌شمار آید (صدر ۱۴۲۱ ب: ۸۲-۸۳).

شهید صدر دو نوع تغییر را، که دارای تأثیر اجتماعی و تاریخی‌اند، بررسی می‌کند: «تغییر محتوای درونی انسان» و «تغییر وضع ظاهری انسان» و رابطه میان دو تغییر را در مفاد قضیه شرطیه می‌داند. به این بیان که هرگاه تغییر درون افراد جامعه ایجاد شود، اساس و کیان آن جامعه تغییر خواهد کرد (همان: ۹۲). تغییر اصیل درونی در مقابل تغییر فرعی و تابع قرار دارد. تغییر تابع تغییر در حالت، کیفیت، تاریخی بودن، و اجتماعی بودن است (همان: ۱۱۷). از منظر صدر، سرانقلاب بزرگی که اسلام در امت ایجاد می‌کند، دقیقاً همین تغییر کیان فکری و روحی در انسان است (صدر ۱۴۲۳: ۲۷۸). بر این اساس، ایجاد تغییر درونی اولین گام از سنت تغییر جامعه است (همان: ۳۷۵). لذا خطاب به ایرانیان گفته است: «ساخت اسلامی ایران تنها تغییر در شکل و نام‌ها نیست، بلکه پاک‌سازی درون از هر ریشه فاسد و پُرکردن درون از محتوایی جدید و زنده است که در آن ارزش‌های قرآنی و اسلامی در عرصه‌های گوناگون زندگی جریان می‌یابد» (همان: ۳۲۷). تغییری که با اجرا و عینیت‌یافتن نظریه اسلام محقق می‌شود و امری دیرپا خواهد بود (همان: ۴۵۳). شهید صدر پیامبر را رهبر دعوت به انقلاب درون می‌داند که موجب ایجاد فرایند تغییری فراگیر در جامعه، استانداردها، نظام‌ها، و دیدگاه‌های آن می‌گردد (صدر ۱۴۲۱ ج: ۱۵). بنابراین، اسلامی‌شدن فرایند تغییر در نهاد آدمی و انقلابی درونی برای ایجاد امتی جدید است که با اصلاح انسان‌ها جامعه نیز اصلاح گردد. او هدف اصلی قرآن را نیز تغییر می‌داند و می‌گوید:

قرآن کریم مانند کتاب‌های دیگر نیست که برای آموزش و پژوهش علمی نوشته می‌شود. قرآن فرایند تغییر انسان است؛ تغییری کاملاً فراگیر در عقل، روح، و اراده. قرآن امت‌ساز و تمدن‌ساز است، سازندگی‌ای که به‌طور طبیعی تدریجی است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۲۲۴).

سپس، ضرورت نزول تدریجی را، به‌عنوان سستی مؤثر، برای تغییر نتیجه می‌گیرد «ازین‌روست که نزول قرآن کریم تدریجی صورت گرفته تا فرایند سازندگی را راه‌بری کند و پایه‌ای را پس از پایه‌ای بنیان بگذارد و جاهلیت و رسوبات آن را با تأنی و حکمت ریشه‌کن کند» (همان: ۲۲۴، ۲۸۱، ۳۲۷) و یادآور می‌شود که وقوع هر تغییر اجتماعی به سنت‌هایی وابسته است که در قالب شرط‌ها و زمینه‌های واقعی وجود دارد (صدر ۱۴۲۱ د: ۵۷)؛ تغییراتی که امام عصر (عج) نیز ایجاد خواهد کرد به سنت‌های الهی وابسته است و منحصر در وجود رهبر صالح نیست؛ زیرا اگر چنین بود، تمامیت همه شروط آن در عصر نبوت فراهم شده بود. این تغییر بستر جهانی مناسب و جوی مساعد و فراگیر می‌طلبد تا زمینه‌های عینی لازم را برای تغییر جهانی محقق کند (همان: ۶۰).

چنان‌که نظریه سنت‌های تاریخی نیز در بستر جهانی مناسب و جوی مساعد شکل گرفته است. آن‌چه شهید صدر سنت‌های تاریخی می‌نامد، با نزول قرآن همراه مسلمانان بوده است، ولی هیچ‌یک از دانشمندان اسلامی آن را به‌عنوان یک نظریه هستی‌شناخت و یکی از مبانی فلسفه تاریخ و ضوابط تغییرات تاریخی صورت‌بندی نکرد. زمانی این نظریه شکل گرفت که رقیب نظریه‌ای را با نام ماتریالیسم تاریخی صورت‌بندی و ارائه کرده بود. افزون‌براین، گرایش تفسیر اجتماعی قرآن کریم در دو قرن اخیر با استقبالی گسترده روبه‌رو شده بود. خاستگاه این گرایش شمال آفریقا و به‌طور خاص مصر است. هرچند می‌توان مؤسس آن را سیدجمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۴ ق) دانست که مهاجری از غرب آسیا به مصر بوده است. در تفسیرهای قرآن کریم با گرایش اجتماعی آیه یادشده بیش از همه توجه مفسران اجتماعی و متفکران جهان اسلام را به خود جلب کرده است (طباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۱، ۳۱۰-۳۱۶؛ فضل‌الله ۱۴۱۹: ج ۱۳، ۲۸). باوجوداین، هیچ‌یک از مفسران و قرآن‌پژوهان پیشین نظریه سنت‌های تاریخی را براساس آیات اجتماعی قرآن کریم صورت‌بندی نکرده‌اند. تاآن‌جا که در ۱۹۶۸ م در الجزایر کنفرانسی با نام «ملتقى الفكر الاسلامی» تأسیس می‌شود. امام موسی صدر، پسرعموی شهید صدر، یکی از مدعوان اصلی این کنفرانس است. او کسی است که از شهید صدر بسیار متأثر است و یکی از مروّجان نظریات وی است. شعار ثابت کنفرانس هفتم تا بیست‌ودوم (۱۹۸۸ م) آیه ۱۱ سوره رعد است (صدر ۱۳۹۳: ۱۰). نظریه سنت‌های تاریخی در میانه بازه زمانی سال ۱۹۶۸ تا ۱۹۸۸، یعنی در ۱۹۷۹، تبیین می‌شود.

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۱۷

شهید صدر ضرورت وجود سنت‌های تاریخی در قرآن را باتوجه به واقعیت «تغییر» در زندگی بشر و این‌که قرآن کتاب فرایند تغییر است، اثبات می‌کند (همان: ۴۸-۴۹، ۵۲-۵۳). بنابراین، نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را می‌توان نظریه سنت‌های تغییر در قرآن نیز نامید، با این توضیح که سنت‌ها دو دسته‌اند: سنت‌های مطلق و سنت‌های مشروط. سنت‌های مشروط رابطه علی میان اشیا را، خواه در طبیعت یا در وجود انسان، بیان می‌کنند. این سنت‌ها نشان می‌دهند دستیابی به معلول یا تغییر آن نیازمند چه علت‌هایی یا چه تغییری در آن‌هاست.

شهید صدر، افزون بر دوگانه «تغییر اصیل» و «تغییر تابع» (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۱۷)، دوگانه جنبه‌های تغییر را نیز به‌طور کلی تبیین کرده است (همان: ۵۰). تعابیر او برای جنبه‌های دوگانه تغییر عبارت‌اند از: «جانب المحتوی»، «جانب المضمون»، «احکام»، «مناهج»، «ما تتبناه من التشريعات»، «جانب ربّانی»، «جانب الهی سماوی»، «هذا الجانب یمثل شریعة الله»، «جانب التشريعات و الاحکام و المناهج»، و «جانب ربّانی الهی»؛ تعابیر جانب دوم: «بوصفها عملية متجسدة فی جماعة من الناس»، «بوصفها عملية اجتماعية متجسدة فی هذه الصفوة»، «بوصفها عملية قد واجهت تيارات اجتماعية مختلفة من حولها و اشتبکت ...»، و «بوصفها تجسيدا بشريا واقعا علی الساحة التاريخية مترابطا مع الجماعات و التيارات الاخری ..». در جمع‌بندی تعابیر یادشده فرایند تغییر چنین بیان شده است:

تغییر از نظر ارتباط با شریعت و وحی و مصادر وحی ربّانی است، فوق تاریخ است، لکن از این نظر که فرایندی قائم بر ساحت تاریخی است و از این نظر که کوششی بشری است که در برابر کوشش‌های بشری دیگر قرار می‌گیرد، فرایندی تاریخی است که سنت‌های تاریخی بر آن حاکم است و ضوابطی که خدای تعالی برای تنظیم پدیده‌های هستی در ساحت تاریخی مقرر کرده آن را مهار می‌کند (همان).

۱.۲.۵ تحلیل و نقد

تغییرات دو جنبه تشریعی و بشری دارند. جنبه تشریع الهی ثابت و تغییرناپذیر و جنبه بشری وابسته به اختیار و عملکرد انسان و محدود به سنت‌ها و قوانین تکوین است. لکن تعابیر شهید صدر درباره دو جنبه تغییر فاقد انسجام علمی است. در وصف شریعت خداوند می‌گوید: «نازل‌شده بر پیامبر که تنها با نزول بر ایشان همه "سنت‌های تاریخی مادی" را به‌چالش می‌کشد» (همان: ۴۹). اگر او از «سنت‌های تاریخی مادی» سنت‌های تکوینی را مراد می‌کند که به‌وسیله گزاره‌های توصیفی بیان می‌شوند، سؤال این است که چگونه شریعت، که به‌وسیله

گزاره‌های دستوری و انشایی بیان می‌شود، درمقابل گزاره‌های توصیفی قرار می‌گیرد و آن‌ها را به چالش می‌کشد؟ تصور به‌چالش کشیده‌شدن معرفت توصیفی با معرفت دستوری دشوار است، مگر این‌که گزاره‌های دستوری و احکام شرعی الهی را به گزاره‌های توصیفی برگردانیم که بسیار دشوارتر بلکه ناممکن است؛ زیرا انسان به همه جوانب حکم خدا احاطه ندارد تا وجه توصیفی احکام شرعی را بداند، اما اگر از «سنت‌های تاریخی مادی» قوانین تشریعی و دستوری را مراد می‌کند، سؤال این است که وجه تاریخی بودن سنت‌های تشریعی و دستوری چیست؛ چنان‌که شهید صدر هیچ‌گاه سنت‌های تشریعی نازل‌شده از جانب خدا را به تاریخی بودن توصیف نمی‌کند، بلکه آن‌ها را فوق تاریخ می‌نامد (همان: ۵۰).

نکته دیگر این است که صدر با تعبیر «هذا الجانب جانب ربّانی الهی» (همان) به‌گونه‌ای درباره جنبه تشریعی تغییر سخن می‌گوید که گویی همواره جنبه تشریعی الهی است و الهی بودن تنها در تشریعی بودن است، درحالی‌که تشریع که در قالب قضایای دستوری، توصیه‌ای، و ارزشی بیان می‌شود، الزاماً الهی نیست، بلکه انسان تشریعات خود را از مبادی غیرالهی نیز سامان می‌دهد؛ انسان آفریده‌ای مختار است و می‌تواند به هر دلیل تشریعات و قوانین خودساخته را نیز وضع کند. افزون‌براین، الهی بودن تنها در تشریعی بودن نیست، بلکه قوانین تکوینی حاکم بر تغییر و تاریخ نیز الهی‌اند. انسان نیز مخیر به پیروی از تشریع و هماهنگی و بهره‌مندی از سنت‌های تکوینی حاکم بر تغییر و تاریخ است. به این ترتیب، فرایند تغییر دو جانب ندارد، بلکه دارای سه جانب است که دو جانب آن یکی، جنبه تشریعی تغییر است که می‌تواند الهی یا غیرالهی باشد؛ دوم، جنبه تکوینی است که خود دو جنبه دارد: اول، سنت تاریخی حاکم بر تغییر و دوم عمل انسان.

۳.۵ دین

هرچند شهید صدر تبیین نظریه را با پرداختن به مفاهیم اساسی «سنت‌الله» و «تغییر» آغاز می‌کند، مفهوم «دین» در زمره محوری‌ترین مفهوم در بیان شبکه سنت‌های تاریخی در تبیین نظریه است. از این رو، فهم منظومه‌ای آن در ارتباط با سنت‌هایی که پس از آن بیان می‌شود ضروری است. دین مفهومی برگرفته از قرآن است. شهید صدر معتقد است دین نمونه اصلی شکل سوم از شکل‌های سنت‌های تاریخی است. آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» (روم: ۳۰) مستند وی در تعیین اصطلاح دین به مثابه یک سنت تاریخی است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۹۹-۱۰۰). سپس، آیه ۳۰ سوره بقره و مسئله استخلاف^۳ را

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۱۹

یادآور می‌شود. به این ترتیب، نقطه عزیمت او در تبیین سنت تاریخی دین نظریه استخلاف است. او دین را چهارچوب خلافت انسان برمی‌شمرد و شناخت تاریخی بودن سنت دین را مستلزم تحلیل عناصر جامعه می‌داند. از این رو، برای تحلیل عناصر جامعه به آیه استخلاف استناد می‌کند (همان: ۱۰۲). او در توضیح «دین قیّم» می‌گوید: «دین قیّم تأکید بر این است که آنچه فطرت است و آن چیزی که در تکوین، ترکیب، و مسیر تاریخ انسان دخالت می‌کند، دین قیّم است؛ تا همین دین عهده‌دار زندگی و مسلط بر آن باشد» (همان: ۱۱۲-۱۱۳). شهید صدر این قیّمومیت و عهده‌داری را بیان مجمل آیه از رابطه اجتماعی چهاربُعدی می‌داند که با استفاده از آیه استخلاف (بقره: ۳۰) و استیمان (احزاب: ۷۲) تبیین می‌شوند. دین سنت زندگی و تاریخ است. دین قیّم زمینه‌ساز رابطه چهاربُعدی انسان است. افزایش رابطه با خدا، به‌عنوان بُعد چهارم، رابطه‌ای است که موجب تغییری بنیادی در ابعاد دیگر ارتباطی انسان می‌شود و درنهایت، هریک از ابعاد ارتباطی ذکرشده سستی تاریخی برشمرده می‌شوند. صدر رابطه انسان با انسان و انسان با طبیعت را دارای دو رکن ثابت اجتماعی دانسته است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۱۳). سپس، به مقایسه «الگوی چهار بُعدی ارتباط انسان» با «الگوی سه‌بعدی» آن می‌پردازد.

الگوی سه‌بعدی مادی، رابطه انسان با خود، طبیعت، و انسان‌های دیگر را تعریف می‌کند، لکن صدر در الگوی ارتباطی چهاربُعدی خداوند را نیز یکی از ابعاد ارتباط برمی‌شمرد؛ ارتباطی که بسیار مهم‌تر از ارتباطات دیگر انسان است و در آن‌ها تأثیری مبنایی دارد. شهید صدر دین و قلمرو آن را با صورت‌بندی الگوی چهاربُعدی ابعاد رابطه انسان تبیین می‌کند.

رابطه میان اندیشه و اراده انسان با حوادث تاریخی از منظر وی رابطه سبب و مسبب است و گزاره قرآنی «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱) شاهد آن است. در دیدگاه وی واژه «قوم» بر تغییر اجتماعی و «انفسهم» بر اندیشه و اراده دلالت دارد، چنان‌که «ما بانفسهم» درمقابل «ما بقوم» بر تغییرات آشکار و بیرونی و مترتب بر تغییرات درونی دلالت دارد. ساخت بیرونی و اجتماعی انسان هرگز از ساخت درونی انسان یعنی فکر، اراده، و چشم‌اندازهای او جدا نیست. از این رو، وقوع سنت‌های اسلام متوقف بر دو فرایند است؛ فرایند سازندگی ویژگی‌های درونی انسان، جهاد اکبر (بحرانی ۱۴۰۹: ج ۱۵، ۱۶۱)، و فرایند سازندگی جامعه که جهاد اصغر نام گرفته است.^۴ ارتباط دو جهاد حاکی از آن است که هرگاه جهاد اکبر شکل نگیرد و دچار شکست شود، تغییرات اجتماعی و تاریخی نیز به‌درستی و در مسیر به‌سازی انجام نخواهند شد.

شهید صدر پس از این به الگوی آرمانی (المثل الاعلی) می‌پردازد. الگوی آرمانی محور فرایند سازندگی درونی انسان است و قادر است حرکت تاریخ و اهداف آن را تعیین کند. او سه قسم

الگوی آرمانی را در ارتباط با دین ذکر می‌کند: ۱. الگوهای آرمانی ناچیز؛ ۲. الگوهای آرمانی متوسط؛ ۳. الگوی آرمانی حقیقی. در دیدگاه وی دو عامل پذیرش و اتخاذ الگوهای آرمانی ناچیز در طول تاریخ عبارت‌اند از: ۱. عادت، ۲. تسلط فرعونی (حکومت جور). الگوهای آرمانی ناچیز سرشت دینی دارند. الگوی آرمانی از پوشش دینی جدا نمی‌شود، خواه آشکار یا نهان؛ زیرا گوهر برگزیدن الگوی آرمانی همان دین، پرستش، و گردن‌نهادن است. البته دین‌هایی که به‌لحاظ محدودیت الگوها محدود، ساختگی، و مقیدند جای‌گزین حقیقت مطلق و نامحدود شده‌اند.

پی‌آمد اتخاذ الگوی آرمانی ناچیز به‌وسیله امت تهی‌شدن از درون است. برای چنین امتی تا کنون سه فرایند تاریخی رخ داده است: ۱. شکست در برابر سپاه دشمن خارجی مانند شکست در برابر مغول؛ ۲. حل و ذوب‌شدن در الگوی آرمانی بیگانه، مانند رضاخان در ایران و آتاترک در ترکیه؛ ۳. شکل‌گیری بذره‌های بازگرداندن الگویی جدید و متناسب با عصر و زمانه، مانند پیش‌گامان فکر و نهضت اسلامی در اوایل دوره استعمار و آخر آن که کوشیدند حیات را به اسلام بازگردانند.

الگوی آرمانی با چشم‌اندازی محدود یا متوسط یعنی حاکمان جور را به‌عنوان الگو برگزیدن. در این الگوگیری دو تعمیم عرضی و طولی نادرست وجود دارد؛ اول، تعمیم چنین الگویی به همه ارزش‌های انسانی و دیگری، مطلوب‌به‌شمار آوردن یک رفتار در همه زمان‌ها. این مطلق‌انگاری درباره الگوهای آرمانی محدود نادرست است، همان‌گونه‌که الگوهای آرمانی ناچیز میرا و نامانایند. الگوهای آرمانی متوسط چهار مرحله زمانی را می‌گذرانند: ۱. مرحله اثربخشی الگو؛ ۲. مرحله رکود الگو؛ ۳. مرحله امتداد تاریخی سلطه جور و وراثتی کردن آن؛ ۴. سيطرة مجرمان بر جامعه.

در دیدگاه وی الگوی آرمانی حقیقی خداست که از هر حیث مطلق است و راه رسیدن به او نیز نامتناهی است. «يا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ» (انشقاق: ۶). به اعتقاد او این آیه خدا را بالاترین هدف برای همه انسان‌ها قرار می‌دهد. وقتی انسان الگوی آرمانی حقیقی را پذیرفت، میان آگاهی بشری خود و واقعیت هستی، که همان الگوی آرمانی حقیقی است، هماهنگی ایجاد می‌کند. این هماهنگی تغییر کمی و کیفی در حرکت او به وجود می‌آورد. تغییر کمی از آن‌روست که مسیر نامتناهی است و تغییر کیفی از آن‌روست که با اعطای درک مسئولیت واقعی به او و با پایان‌دادن به تضاد و درگیری درونی، تغییرات انسان را به فرجام می‌رساند (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۴۴-۱۴۸).

شهید صدر پس از بیانی نسبتاً مفصل درباره الگوهای آرمانی به بحث دین بازمی‌گردد و دین توحید را هموارکننده راه بسیار طولانی رسیدن به آرمان الهی توصیف می‌کند. هموارسازی

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۲۱

دین با زدودن موانع بازدارنده از طریق افزایش کمی و کیفی حرکت و پیکار با الگوهای آرمانی جعلی، ناچیز، و تکراری، که ازسویی رکود و ازسوی دیگر حرکت انسان را از درک مسئولیت تهی می‌کنند، صورت می‌گیرد. قرآن سنت رویارویی پیامبران با مترفان، خوش‌گذران‌های برخوردار و بی‌مسئولیت، را به‌عنوان سنتی از سنت‌های تاریخ بیان می‌کند تا رابطه انسان با الگوهای ناچیز و غیرحقیقی را قطع کند و بشر را با خدا پیوند دهد.

شروط پذیرش الگوی آرمانی حقیقی به این قرار است: ۱. نگرش ایدئولوژیک و فکری روشن نسبت به الگوی آرمانی حقیقی (اعتقاد به توحید)؛ ۲. توانایی روحی برگرفته از این الگوی آرمانی؛ ۳. وجود رابطی واقعی میان انسان و الگوی آرمانی (پیامبران)؛ ۴. وجود رهبری که راهبری میدان مبارزه را برعهده گیرد؛ امام (همان: ۱۵۰-۱۵۱). او در پرتو چهار شرطی که برای دین و پیوند با الگوی حقیقی برشمرده است، می‌کوشد تا نگرشی روشن درباره اصول پنج‌گانه دین شکل دهد و براساس نگرش یادشده اصول دین را در جایگاهی طبیعی، صحیح، و بی‌نقص از مسیر حرکت انسان قرار دهد.

۱.۳.۵ تحلیل و نقد

شهید صدر ابعاد چهارگانه روابط انسان را یک‌سره و بدون استثنا روابط اجتماعی می‌نامد؛ به‌ویژه بر تأثیر رابطه انسان با خدا در دیگر روابط تأکید می‌کند. حال آن‌که رابطه انسان با خدا و رابطه انسان با خودش رابطه‌ای فردی است و نیازمند حضور و تعاملی جمعی نیست. چنان‌که رابطه انسان با طبیعت نیز پیش از آن‌که اجتماعی باشد، رابطه‌ای فردی است. هرچند رابطه انسان با انسان‌های دیگر، که برطبق نظریه وی رابطه دو خلیفه خداست، رابطه‌ای اجتماعی و مهم‌ترین بُعد ارتباطی پس از ارتباط با خدای تعالی است.

نکته قابل تأمل دیگر این است که باوجود کوشش شهید صدر برای تبیین سنت تاریخی دین و آورده‌هایی فوق‌العاده و مهم در ضمن آن، بیانات وی انسجام و یک‌پارچگی موردانتظار را ندارد. همه مباحث مربوط به سنت‌های تاریخی ۱۶۲ صفحه (از صفحه ۴۳ کتاب *المدرسه القرآنیة* تا صفحه ۲۰۴) را به خود اختصاص می‌دهد. کلیات بحث سنت‌های تاریخی در قرآن در ۶۰ صفحه (از ۴۳ تا ۱۰۲) سامان می‌یابد. پس از آن، تبیین سنت تاریخی دین آغاز می‌شود و در مجموع ۱۰۳ صفحه را به خود اختصاص می‌دهد. با این توضیح که در ۵۵ صفحه (از ۱۰۲ تا ۱۵۶) به‌طور مستقیم درباره سنت دین بحث می‌کند و در ۴۸ صفحه (از ۱۵۷ تا ۲۰۴) به‌طور

غیرمستقیم به آن می‌پردازد. این درحالی است که سیر بیانات به گونه‌ای نیست که مخاطب به سادگی دریابد این همان بحث از سنت دین و بخشی از تبیین نظریه سنت‌های تاریخی در ابعاد مختلف است.

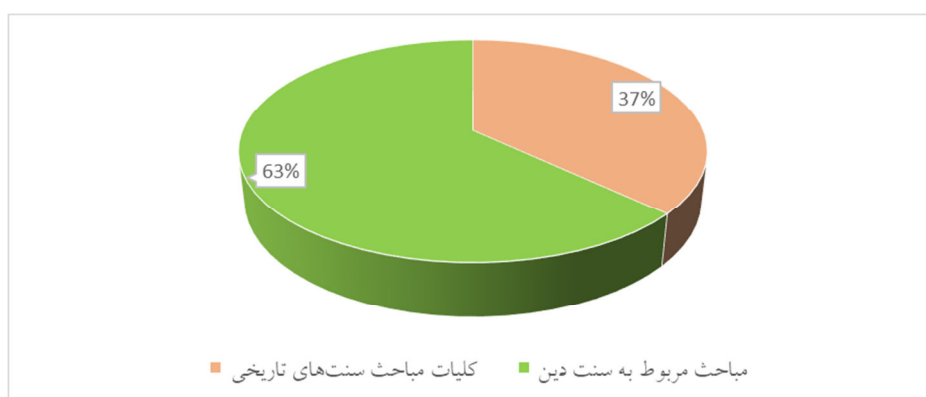
او در ضمن این بحث نسبتاً پر حجم، به قدر لازم به هستی‌شناسی و ارزش‌شناسی دین می‌پردازد. با وجود این، عنوان‌های فرعی مربوط به سنت تاریخی دین عنوان اصلی را تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ به گونه‌ای که عمده‌شدن مباحثی مانند «عناصر جامعه»، «ابعاد چهارگانه ارتباط‌های انسان»، «الگوهای آرمانی»، و مانند آن‌ها سبب فراموشی بحث از نظریه و سنت تاریخی دین می‌شود و نظریه‌پرداز در جریان بحث مطالب جدید خود را کم‌تر به سنت تاریخی دین، که این مباحث را برای تبیین آن مطرح می‌کند، ارجاع می‌دهد، تا آن‌جا که به نظر می‌رسد از صفحه ۱۵۷ تا پایان صفحه ۲۰۴، به طور کلی سنت تاریخی دین به حاشیه رفته است و عنوان‌هایی فرعی، بدون تنسيق و ارجاع معنی‌دار، با مفهوم اصلی دین تا پایان ادامه می‌یابند.

عنوان‌گذاری تدوین‌کنندگان کتاب نیز به این مشکل افزوده است. تدوین‌گران هیچ عنوانی به «سنت‌های تاریخی دین» اختصاص نمی‌دهند. در مقابل، عنوان «عناصر المجتمع و علاقته علی ضوء القرآن الکریم» را به صورت عنوانی اصلی مطرح و آن را به گونه‌ای صفحه‌آرایی کرده‌اند که گویی بحثی غیر از مبحث سنت‌های تاریخی شکل می‌گیرد. آن‌ها با درج شماره ۲ در ذیل عبارت «التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم» وانمود می‌کنند که مبحث جدیدی غیر از مبحث سنت‌های تاریخی گشوده می‌شود؛ حال آن‌که این مباحث تا پایان درصدد تبیین سنت تاریخی دین است.

شایسته است پژوهشکده علمی تخصصی شهید صدر عنوان‌های یادشده را بازنگری و آن را برابر با محتوا و تأکیدهای خود شهید بازآفرینی کند. برای نمونه، مناسب بود که قبل از طرح عنوان «عناصر المجتمع و علاقته علی ضوء القرآن الکریم» سرفصل «سنت تاریخی دین» یا «نظریه دین» انتخاب می‌شد. سپس، عنوان یادشده یکی از زیرعنوان‌های آن قرار گیرد. به این ترتیب، بحث اصلی سنت تاریخی دین به حاشیه نمی‌رفت و سبب اختلال در جریان بحث نمی‌شد و نظریاتی مانند «استخلاف»، «استیمان»، و «عامل اساسی تغییر» جایگاه خود را در نظریه دین می‌یافتند که اصلی‌ترین سنت تاریخی در منظومه فکری شهید صدر است.

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۲۳

به‌طور کلی، مباحث صفحه ۱۰۲ تا ۲۰۴ بخش پایانی تبیین نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن را شکل می‌دهند که در آن‌ها به سنت تاریخی دین پرداخته می‌شود. بنابراین، بخشی بزرگ از تبیین نظریه به تبیین سنت تاریخی دین اختصاص می‌یابد که می‌توان آن را تبیین نظریه دین نامید. به این ترتیب، مجموع مباحث مستقیم و غیرمستقیم مربوط به دین دوسوم مطالب تبیین نظریه سنت‌های تاریخی را در بر می‌گیرد. نمودار زیر امکان مقایسه حجم مطالب را فراهم می‌کند.

نمودار ۱. مقایسه حجم مطالب
«سنت‌های تاریخی در قرآن» و «سنت دین»

شهید صدر شناخت سنت تاریخی دین را مستلزم تحلیل عناصر جامعه در قرآن برمی‌شمرد و تحلیل عناصر جامعه را در پرتو آیه ۳۰ سوره بقره زیباترین، دقیق‌ترین، و عمیق‌ترین الگوی تحلیل معرفی می‌کند و وعده می‌دهد که این عناصر را بررسی و با یک‌دیگر مقایسه کند تا دین را به‌عنوان سنتی از سنت‌های تاریخ معرفی کند و نشان دهد دین تنها حکمی شرعی نیست که گاهی اطاعت و گاهی نافرمانی شود (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۰۲).

مرور نمودار ۲، که سرفصل‌های تدوین‌شده مطالب شهید صدر در توضیح سنت تاریخی دین از صفحه ۱۰۲ تا ۱۵۶ را به‌تصویر کشیده و آن‌ها را در عرض هم قرار داده است، کاستی ارجاع صریح مطالب به سنت تاریخی دین را نشان می‌دهد.

نمودار ۲. سرفصل‌های تدوین‌شده مطالب شهید صدر در توضیح سنت تاریخی دین

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۲۵

سنت‌های تکوینی منحصرأ از جانب خدا مقرر می‌شوند، لکن وضع سنت‌های تشریعی هم از جانب خدا و هم از جانب دیگران امکان‌پذیر است. سنتی که از جانب خدا مقرر می‌شود، بر هر سنت تشریعی دیگر مقدم است؛ «إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ» (انعام: ۶؛ یوسف: ۴۰، ۶۷).

۴.۵ فطرت

فطرت مفهومی برگرفته از قرآن کریم است (انعام: ۷۹؛ هود: ۵۱؛ اسراء: ۵۱؛ طه: ۷۲؛ انبیاء: ۵۶؛ روم: ۳۰؛ یس: ۲۲؛ زخرف: ۲۷؛ مزمل: ۱۸). شهید صدر در تبیین سنت دین در آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» (روم: ۳۰) به این مفهوم پرداخته است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۹۹).

او ابتدا «فطرت» را عطف توضیحی برای «صمیم- هسته- ترکیب انسان» قرار می‌دهد. سپس «فطرة الله» را به «خلق الله» معنی کرده است (همان: ۹۹). او در تعابیر «بطبیعتش، بفطرتش، بترکیب تاریخی، و الکوئی» فطرت را مترادف با «طبیعت انسان» و «ترکیب تاریخی انسان» و «ترکیب وجودی انسان» می‌داند. چنان‌که در تعبیر «بحکم ترکیبش، بحکم بُنیته، بحکم فطرة الله» آن را افزون بر ترکیب انسان مترادف با «ساختار انسان» به‌کار می‌برد. هم‌چنین، فطرت از منظر صدر در زمره سنت‌های شکل سوم یعنی سنت‌های چالش‌پذیر است (همان: ۱۱۲). در این دیدگاه هرچیز فطری که داخل در تکوین و ترکیب انسان و مسیر تاریخی اوست، همان دین قیّم است (همان). افزون‌براین، او درباره نوعی ادراک فطری سخن می‌گوید که همان ادراک بدیهی است (همان: ۲۸۴). تعبیرهای «تعید الیه فطرتها النقیة» (همان: ۳۱۰) و «الانسانیة مهما تفسد و تنحرف عن طریق الفطرة» (همان) نشان می‌دهند که وی فطرت را در معنی «آفرینش اولیه» نیز به‌کار برده است. شهید صدر در آثار دیگر خود نیز به معنی فطرت اشاره می‌کند؛ برای نمونه در کتاب *اقتصادنا*، در توضیح آیه یادشده، می‌گوید: «دین از شئون فطرت انسانی است که همه مردم براساس آن مفعول شده‌اند و تبدیلی در آفرینش خدا نیست» (صدر ۱۴۲۴: ج ۳، ۳۵۸). او در جای دیگری، با استناد به آیات یونس: ۱۹، بقره: ۲۱۳، و حدیثی از امام باقر(ع) (بحرانی ۱۳۷۴: ج ۲، ۴۵۲)، فطرت الهی را چنین می‌داند:

در پرتو این نصوص دانسته می‌شود که خلافت جمعیت بشری بر زمین به‌عنوان امت واحد آغاز شد و جامعه واحد یک‌پارچه و توحیدی با اصول پیشینی خود شکل گرفت، درحالی‌که فطرت اولین اساس آن وحدت و این اصول بوده است؛ زیرا همه اصول، که جامعه توحیدی براساس آن برپا می‌شود و اساس خلافت بر زمین است، دارای ریشه‌هایی در فطرت انسان است (صدر ۱۴۲۱ الف: ج ۵، ۱۴۵).

شهید صدر دربارهٔ دین و فطرت در آیه مورد بحث می‌گوید:

در این جا دین تنها تشریع و تصمیمی بالادست به‌شمار نیامده؛ دین در این جا یک «فطرت» برای مردم است. فطرتی که خدا مردم را براساس آن آفرید. آفرینش خدا تبدیل‌ناپذیر است. سخن در آیه از واقعیت و مفاد آن خبری است، نه تشریعی انشایی. آفرینش خدا تبدیل‌ناپذیر است؛ یعنی چنان‌که جداکردن هیچ‌یک از اجزای مقوم انسان از او امکان ندارد، جداکردن دین انسان نیز از او ممکن نیست. دین مقوله‌ای تمدنی و اکتسابی در طول تاریخ نیست که پذیرفتن یا نپذیرفتن آن ممکن باشد؛ زیرا در این حالت، دین فطری که خدا مردم را به آن مغبور کرده، آفرینش تبدیل‌ناپذیر خدا نخواهد بود، بلکه در زمره دستاوردهایی خواهد بود که انسان در طول تاریخ از طریق توسعهٔ مدنی و تمدنی به آن دست یافته است. قرآن می‌خواهد بگوید دین مقوله‌ای از این دست نیست که پس‌زدن آن و بی‌نیازی از آن امکان‌پذیر است. دین آفرینش خداست: «فَطَرَّ النَّاسَ عَلَيْهَا» و «لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ»: «لا» در این کلام ناهیه نیست؛ بلکه نافیه است؛ یعنی مادامی‌که انسان انسان است، ممکن نیست این دین از آفرینش خدا جدا شود. بنابراین، دین برای این انسان یک سنت است (صدر ۱۴۲۱ ب: ۹۹-۱۰۰).

۱.۴.۵ تحلیل و نقد

شهید صدر از آیه این‌همانی میان فطرت و دین را فهمیده و فطری‌بودن دین را واسطهٔ اثبات سنت‌بودن دین قرار می‌دهد. او در این باره استدلال نمی‌کند و به وجوه دلالت نمی‌پردازد. گویی دربارهٔ نصی سخن می‌گوید که احتمال دیگری را بر نمی‌تابد. هم‌چنین، به هیچ‌وجه به فرضیه‌های رقیب و تفسیرهای متفاوت دیگران نمی‌پردازد، حال آن‌که آیه دلالت‌های دیگری را نیز بر می‌تابد که برخی از روایات آن را تأیید می‌کنند. برای نمونه، در روایتی به‌نقل از زراره از امام صادق (ع) چنین آمده است:

از امام از سخن خدای تعالی «حُفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ» (حج: ۳۱) پرسیدم. فرمود حنیفیت از فطرتی است که خدا مردم را به آن مغبور ساخته تبدیلی برای آفرینش خدا نیست. فرمود آن‌ها را بر معرفت به خودش مغبور کرد. زراره گفت هم‌چنین از سخن خدای تعالی «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ إِنْخ» پرسیدم؛ فرمود خدا تا روز قیامت ذریهٔ آدم (ع) را از نسل او آفرید. مانند مورچه آفریده شدند، سپس آن‌ها را شناسا گرداند، و خود را به آن‌ها نمایاند. اگر چنین نبود، هیچ‌کس خداوندش را نمی‌شناخت. آن‌گاه فرمود رسول خدا (ص) فرمود هر مولودی بر

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۲۷

فطرت متولد می‌شود؛ یعنی بر معرفت به این که خدای تعالی آفریدگار اوست. در همین معنی است سخن خدای تعالی «وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» (کلینی ۱۴۰۷: ج ۲، ۱۲-۱۳).

در روایت دیگری از ابن‌اُذَیْنَه چنین آمده است: «از اباجعفر، امام باقر (ع)، از سخن خدا «حُفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ» پرسیدم حنیفیت چیست؟ فرمود فطرت است. فطرتی که خدا مردم را بر آن آفرید. خدا آفریده‌ها را بر معرفت خود آفرید» (برقی ۱۳۷۱: ج ۱، ۱۴۱). این دو روایت، برخلاف دیدگاه شهید صدر که به نسبت این‌همانی میان فطرت و دین قائل است، بر این‌همانی میان حنیفیت و فطرت دلالت دارند. راغب اصفهانی حنف را میل از گم‌راهی به استقامت و مقابل جَنَف می‌داند که به معنی میل از استقامت به گم‌راهی است. قرشی نیز حنیف را به «میل به حق» معنی می‌کند (قاموس قرآن ۱۳۰۷: ج ۲، ۱۸۷). طریحی نیز آن را مایل به دین معنی کرده است (طریحی ۱۳۷۵: ج ۵، ۴۰). حنیفیت نیز به معنی «تمایل و کوشش برای اعتدال» (راغب اصفهانی ۱۴۱۲: ۲۶۰) یا کوشش برای استواری همان چیزی است که انسان براساس آن آفریده شده است. این تمایل فطری مانند هر امر فطری دیگری تبدیل‌ناپذیر است. براساس این معنی که با معنی موردنظر شهید صدر متفاوت است، در آیه یادشده، که مستند شهید صدر در بحث از فطرت است، خدا اقامه وجه برای دین را به حالت و قید حنیف‌بودن مشروط کرده که همان فطرت انسان است؛ یعنی دین را با حنیفیت به‌پا دار.

باتوجه به این که شهید صدر اغلب بیانات خود درباره «سنت‌های تاریخی در قرآن» را به‌طور مستقیم و نامستقیم به سنت دین اختصاص می‌دهد و باتوجه به این که وی این‌همانی میان دین و فطرت را از آیه‌ای قرآنی (روم: ۳۰) استفاده می‌کند (صدر ۱۴۲۱ ب: ۹۹)، انتظار می‌رفت درباره هستی‌شناسی فطرت و نیز ماهیت آن بحث‌هایی گسترده‌تر و عمیق‌تر مطرح کند. باوجوداین، او تعریفی از فطرت را ارائه نمی‌کند و از کارکردهای فطرت، ادراکات فطری، آثار وجود فطرت در انسان، و آثار فطری‌بودن دین بحث نمی‌کند. به‌طور کلی بیانی مشخص، ممتاز، و کافی درباره فطرت شکل نمی‌گیرد. در آثار دیگر وی نیز شاهد یک بحث مستقل و نظام‌یافته درباره فطرت نیستیم. شایان ذکر است که علامه طباطبایی و به‌پیروی از وی شهید مطهری مباحث عمیق و گسترده‌ای را درباره فطرت مطرح می‌کنند (مطهری ۱۳۶۱). نظریه فطرت یکی از نظریات پردامنه و مؤثر قرآنی در نظام فکری علامه طباطبایی و خاستگاه بسیاری از نظریات و آرای دیگر وی است. برای نمونه، او فلسفه سنت قتال را احیای فطرت می‌داند و قتال را، خواه ابتدایی یا دفاعی، به دفاع از انسانیت بازمی‌گرداند؛ زیرا شرک به خدای سبحان را هلاک

انسانیت و مرگ فطرت می‌داند. بنابراین، سنت قتال مؤمنان دفاع از حق فطرت و بازگرداندن زندگی به آن و زنده کردن آن پس از مرگ است. علامه با این استدلال حکم پاک‌سازی زمین از آلودگی مطلق شرک و خالص گردانیدن ایمان به خدای تعالی را سزاوار و واداشتن مشرکان به پیروی از دین حق را دفاع از حق انسانی فطری می‌نامد (طباطبایی ۱۴۱۷: ج ۲، ۶۶).

شهید صدر، حتی در زمانی که رسالت‌های برآمده از نظریه سنت‌های تاریخی و به‌ویژه سنت دین را بیان می‌کند و از جهاد در دو شکل جهاد اکبر (جهاد با نفس) و جهاد اصغر (جهاد با دیگران) سخن می‌گوید (صدر ۱۴۲۱ ب: ۱۱۸، ۱۶۱)، هیچ اشاره‌ای به نقش فطرت در دو جهاد یادشده نمی‌کند، درحالی‌که جهاد در هر دو شکل آن جز در پرتو دین شکل نمی‌گیرد. ازاین‌رو، جای خالی بحثی نسبتاً جامع درباره فطرت کاملاً محسوس است. تبیین علمی و جامع فطرت می‌تواند صورت‌بندی و تبیین نظریه سنت‌های تاریخی را با عمق بیشتری همراه کند.

۶. نتیجه‌گیری

۱. نظریه پرداز هیچ‌گاه تعریفی مشخص را از سنت‌الله ارائه نمی‌کند؛
۲. مفهوم سنت‌الله لفظی مشترک میان سنت تکوینی و سنت تشریعی است، لکن شهید صدر تنها به سنت‌های تکوینی بسنده کرده است. لذا به تبیین تفاوت این سنت‌ها و تأثیر در نظریه سنت‌های تاریخی نپرداخته است. ازاین‌رو، مباحث وی نیازمند ترمیم و تکمیل‌اند؛
۳. تعابیر شهید صدر درباره تغییر فاقد انسجام علمی است. تغییر دارای دو ساحت تشریعی و تکوینی است. تغییر تشریعی نیز دارای دو جنبه الهی و بشری است، لکن صدر به گونه‌ای از جنبه تشریعی سخن می‌گوید که گویی همواره جنبه تشریعی تغییر الهی است و الهی بودن تنها در تشریعی بودن تغییر است، حال آن‌که تشریع همواره الهی نیست و تشریعات انسانی نیز وجود دارد. الهی بودن نیز تنها در تشریعی بودن نیست، بلکه قوانین تکوینی حاکم بر تغییر انسان و تاریخ نیز الهی‌اند؛
۴. کوشش شهید صدر برای تبیین سنت‌های تاریخی دین و آورده‌های آن منسجم و منظم نیست و پراکنده‌گویی‌های متعدد موجب گردیده است بحث اصلی و گران‌بهای وی درباره دین به حاشیه کشانده شوند. این مطلب تدوین گران کتاب را نیز دچار مشکل کرده است، به گونه‌ای که بحث‌های فرعی سنت تاریخی دین را در عرض بحث اصلی قرار داده‌اند؛

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۲۹

۵. شهید صدر، باوجود اعتقاد به این‌همانی دین و فطرت، تعریفی را از فطرت، کارکردهای آن، ادراکات فطری، و آثار فطری‌بودن دین ارائه نمی‌کند. در نتیجه، شاهد بحثی نظام‌یافته و عمیق درباره فطرت نیستیم، درحالی‌که تبیین علمی و جامع فطرت می‌تواند صورت‌بندی و تبیین نظریه سنت‌های تاریخی را جامع‌تر و کاربردی‌تر کند. علاوه‌براین، او فطری‌بودن دین را واسطه اثبات سنت‌بودن دین قرار می‌دهد، لکن دراین‌باره استدلال نمی‌کند و به وجوه دلالت نمی‌پردازد. گویی درباره نصی سخن می‌گوید که احتمال دیگری را برنمی‌تابد. هم‌چنین، به‌هیچ‌وجه به فرضیه‌های رقیب و تفسیرهای متفاوت دیگران نمی‌پردازد، حال‌آن‌که آیه دلالت‌های دیگری را نیز برمی‌تابد که از قضا روایات دیدگاه رقیب را تأیید می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اگر «سنت‌الله» در آیات ۳۸ یا ۶۲ سوره احزاب را در معنی سنت تشریعی بدانیم و اطلاق «سنت‌الله» بر احکام تشریعی را بپذیریم، برطبق آیه ۶۲ سوره احزاب سنت‌های الهی تشریعی نیز از ویژگی تحویل‌ناپذیری و تبدیل‌ناپذیری برخوردار خواهند بود. دراین‌صورت، نظریه نسخ در تشریع مستلزم بازآفرینی و صورت‌بندی دوباره است؛ زیرا نسخ مستلزم تبدیل‌پذیری احکام شرعی و در تناقض با تبدیل‌ناپذیری سنت‌های الهی است.

۲. مراد شهید صدر از «سنت‌های تاریخی مادی» سنت‌هایی است که بشر بدون لحاظ جهانی و رای ماده و بردیده از امر الهی مدعی آن‌ها شده است. مانند باور به پرستش و اثرگذاری بت‌ها، ربط روی‌دادهای کیهانی مانند کسوف و خسوف به حوادث اجتماعی، و مانند آن که مشتی خیالات و خرافه بوده‌اند. البته این خرافات در قرون اخیر رنگ علمی به خود گرفته‌اند، مانند دوره‌های تاریخی که مارکسیست‌ها به آن معتقد شدند.

۳. شهید صدر بر این اعتقاد است که از خلافت در «انی جاعل فی الارض» (بقره: ۳۱) خلافت عام انسان و جانشینی او در تصرف در طبیعت است. او این خلافت را استعدادی تکوینی در انسان و سستی الهی می‌داند. به‌باور وی دین دارای دو وجه تکوینی و تشریعی است (صدر ۱۴۲۱: ۹۹). وجه تشریعی دین دستورالعمل به‌فعلیت‌رسیدن استعداد خلافت در چهارچوبی است که خدا مقرر کرده است (همان: ۱۱۲-۱۱۳).

۴. دو مفهوم «جهاد اکبر» و «جهاد اصغر» به‌عنوان اصطلاحات مربوط به رسالت‌های برآمده از نظریه در نظر گرفته شده‌اند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

۳۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۳

آوی، آلبرت (بی‌تا)، سیر فلسفه در اروپا، ترجمه علی اصغر حلبی، بی‌جا: کتاب‌فروشی زوار.
اکبری، رضا، محمدحسن شیرزاد، و محمدحسین شیرزاد (۱۳۹۳)، «بازخوانی نظریه شهید صدر در تفسیر موضوعی قرآن کریم با تکیه بر اندیشه هرمنوتیکی گادامر»، مطالعات قرآن و حدیث، س ۷، ش ۲، ۳۷-۶۱.
بحرانی، محمد (شیخ حرّ عاملی) (۱۴۰۹)، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسایل الشریعة، قم: مؤسسه آل‌البت علیهم السلام.

بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان (۱۳۷۴)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه بعثه.
برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱)، المحاسن، قم: دار الکتب الاسلامیه.
بهمنی، سعید (۱۳۹۹)، «خوانش انتقادی استنطاق و کاربست آن در نظریه شهید صدر پیرامون سنت‌های تاریخ در قرآن شهید صدر»، پژوهش‌های قرآنی، س ۲۵، ش ۲، ۲۹-۴۸.
توکلی، نسرین و محمدعلی اسماعیلی (۱۳۹۹)، «تفسیر معقولات ثانی فلسفی در اندیشه صدرالمتهلین و شهید صدر»، معرفت فلسفی، س ۱۸، ش ۲، ۹-۲۶.

جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۸ الف)، ادب فنای مهربان، تحقیق محمد صفایی، قم: اسرا.
جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ب)، تسنیم تفسیر قرآن حکیم؛ تفسیر ترتیبی، تحقیق کریم عابدینی، قم: اسرا.
جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ج)، وحی و نبوت در قرآن، تحقیق مرتضی واعظ‌جو، قم: اسرا.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیه.
سیار، پیروز (۱۳۸۷)، عهد جدید؛ براساس کتاب مقدس اورشلیم، تهران: نی.
سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴)، الدر المنثور، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله نجفی.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۴)، اقتصادنا؛ موسوعة الشهيد الصدر، ج ۳، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۱ الف)، الاسلام يقود الحياة؛ موسوعة الشهيد الصدر، ج ۵، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۱ ب)، المدرسة القرآنية: التفسير الموضوعی للقرآن الکریم؛ موسوعة الشهيد الصدر، ج ۱۹، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۱ ج)، التشيع و الاسلام؛ موسوعة الشهيد الصدر، ج ۱۸، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۱ د)، بحث حول المهدي؛ موسوعة الشهيد الصدر، ج ۱۸، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۳)، ومضات، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

خوانش انتقادی مفاهیم در نظریه سنت‌های تاریخی ... (سعید بهمنی و فرانک بهمنی) ۳۱

صدر، موسی (۱۳۹۳)، *روح تشریع در اسلام: واقعیت قانون‌گذاری در اسلام*، ترجمه موسی اسوار و احمد ناظم، تهران: مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش)، *مجمع البیان*، تصحیح فضل‌الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو.

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ ش)، *مجمع البحرین*، تحقیق احمد حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی.

فضل‌الله، محمدحسین (۱۴۱۹)، *من وحی القرآن*، بیروت: دار الملائک.

قاسم‌پور، محسن و مریم نظریگی (۱۳۹۲)، «ره‌یافت روش‌شناسانه شهید صدر در موضوع نظریه قرآنی»، *پژوهش‌نامه تفسیر و زبان قرآن*، س ۲، ش ۱، ۲۷-۴۴.

قربانخانی، امید (۱۴۰۱)، «ااکاوی مؤلفه‌های مفهومی "استنطاق قرآن" در روش تفسیری شهید صدر»، *پژوهش‌های قرآنی*، س ۲۷، ش ۱، ۲۳-۴۲.

کدخدایی، محمدرضا (۱۳۹۶)، «استلزامات روشی نظام‌سازی با تکیه بر اندیشه شهید صدر (ره)»، *فقه‌اهل بیت*، پیاپی ۹۲، ۱۶۹-۱۹۶.

کلینی، یعقوب (۱۴۰۷)، *اصول الکافی*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

گلین، ویلیام و هنری مرتن (۱۳۷۹)، *کتاب مقدس عهد عتیق و جدید*، ترجمه فاضل‌خان همدانی، تهران: اساطیر.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱)، *جامعه و تاریخ از نگاه قرآن*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۰)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۱)، *فطرت*، تهران: انجمن اسلامی دانشجویان مدرسه عالی ساختمان.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، *مجموعه آثار؛ جلد دوم از بخش فلسفه؛ اصول فلسفه و روش رئالیسم*، تهران: صدرا.

Blumer, Herbert (1969), "Symbolic Interactionism: Perspective and Method", New Jersey: Prentice-Hall.

Chinoy, Ely (1967), "Sociological Perspective: Basic Concepts and their Application", New York: Random House, Eighteenth Printing.

